

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

The Analysis of the Relationships Among the
Components of Joint-Stock Companies Based on the
Estimân (Trusteeship) Theory

Authors: Mohammad Emami | Mohsen Esmaeili

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2024.246604.3568>

تحلیل روابط ارکان شرکت‌های سهامی بر اساس نظریه استیمان

نویسندگان: محمد امامی | محسن اسماعیلی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2024.246604.3568>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

The Analysis of the Relationships Among the Components of Joint-Stock Companies Based on the *Estimân* (Trusteeship) Theory

Mohammad Emami · LLM in Private Law, Faculty of Islamic Studies and Law, Imam Sadiq
University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) m.emami@isu.ac.ir

Mohsen Esmaeili · Associate Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of
Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. esmaeili1344@ut.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The legal landscape governing relationships among the constituents of joint-stock companies in Iranian law remains notably incomplete, lacking a cohesive theoretical grounding. Conventional approaches often treat commercial companies as exceptions to the general rules of civil law and Islamic jurisprudence, thereby perpetuating a fragmented understanding of their internal dynamics. Existing analyses fail to draw upon a cohesive jurisprudential framework, leaving critical gaps in the conceptualization of these commercial entities. To address this deficiency, the present study introduces and applies the *Estimân* (Trusteeship) theory, rooted in Shiite jurisprudence, as a unifying system of reference. By anchoring the internal relationships of joint-stock companies in this jurisprudential paradigm, the research aims to integrate legal and Islamic principles, thereby offering a more coherent and theoretically grounded approach to understanding the intricate interplay among shareholders, directors, and other key stakeholders.

2. Research Question

The central inquiry guiding this study is: How can the relationships among the various components of joint-stock companies in Iranian law be justified, structured, and explained based on the *Estimân* (Trusteeship) theory within Shiite jurisprudence?

3. Research Hypothesis

This research posits that by applying the *Estimân* theory as an underlying jurisprudential framework, the interactions and obligations among the shareholders, directors, and other elements of joint-stock companies can be both consistently defined and normatively justified. The hypothesis suggests that the *Estimân* theory, when properly interpreted and adapted, will yield a more stable and transparent legal environment that aligns with both Islamic jurisprudential principles and the broader objectives of corporate governance.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study employs a doctrinal legal methodology, drawing on primary and secondary sources. It scrutinizes legal texts, jurisprudential treatises, commercial codes, and scholarly commentaries.

5. Results & Discussion

The findings of this study demonstrate that conventional theories employed to explain the internal relationships within Iranian joint-stock companies – such as the director-as-agent model, legal representation, and the doctrine of directors as corporate organs – suffer from significant theoretical and practical shortcomings. These established frameworks have long been challenged by the evident conceptual gaps and contradictions they generate, particularly when attempting to reconcile the role of directors, shareholders, inspectors, and the legal personality of the company itself.

A key discovery arises from the application of the *Estimân* (Trusteeship) theory to these corporate relationships. Unlike existing approaches, the *Estimân* theory does not rely on treating commercial companies as exceptions to general civil and jurisprudential principles. Instead, it positions the company as a legal entity capable of independently selecting and entrusting various components – directors, the general assembly, and inspectors – with the fulfillment of designated responsibilities. Under this theory, trusteeship emerges as the central conceptual framework: the company, as a legal entity, entrusts its directors with the management of corporate affairs, and in turn, shareholders entrust the company (and not the directors directly) with their investments and participation. This approach alleviates the persistent critiques that arise under other models.

For example, previous interpretations faced difficulty justifying why the selection of directors by a majority of shareholders would also bind minority shareholders, or why the death or incapacity of a shareholder does not terminate a director's tenure. The *Estimân* theory resolves these issues by shifting the focus from individuals – shareholders and their fractional interests – to the corporate legal personality as the source of authority. Directors and other key players are not chosen as agents of specific shareholders; instead, they are trustees of the

company as a unified, volitional legal person. Similarly, the validity and continuity of a director's mandate are not tethered to any single shareholder's personal status but rather to the existence and operational viability of the company itself.

This perspective also effectively addresses criticisms aimed at the agency theory and legal representation doctrine. Critics have noted that these models struggle to explain the retention of authority in the face of shareholder turnover or personal changes. The *Estimân* theory sidesteps this issue by clearly delineating that it is the company, as an enduring legal entity, which delegates authority. Thus, the termination of a director's role is logically tied to the legal entity's insolvency or dissolution, not to the life events of a particular shareholder.

In addition, where legal representation models introduce complexities associated with exceeding authority or irrevocability, the *Estimân* theory brings clarity. Instead of a statutorily imposed representative whose bounds may be vague or inflexible, the theory envisions trustees selected based on the company's own volition and governing documents, ensuring that their authority is both contextually defined and practically enforceable. This alignment between jurisprudential principles and corporate reality suggests that the *Estimân* theory is not merely an alternative model, but a more coherent and holistic framework better suited to the evolving nature of commercial companies in Iran.

6. Conclusion

The conclusion of this research affirms the pressing need for a cohesive and jurisprudentially grounded theory to govern the relationships among the various components of joint-stock companies in Iranian law. Existing conceptual models have proven unable to neatly reconcile the intricacies of these commercial entities, leaving directors' roles ambiguous and the corporate personality under-theorized. In turn, scholars and practitioners have struggled to rely on a firm legal-analytical foundation, often resorting to fragmented and ad hoc explanations.

The *Estimân* theory directly addresses these deficiencies. It frames directors, inspectors, and the general assembly as trustees of the corporate entity, and the company itself as a trustee for its shareholders. This conceptual shift eliminates the perceived necessity of treating commercial companies as anomalies within civil law and Islamic jurisprudence. Instead, it enables a clearer, more principled approach: the company, as an independent legal entity, exercises its will by selecting trustees who manage, oversee, and guide its affairs. The authority and responsibilities of these trustees derive not from an uncertain nexus of shareholder mandates or legal fictions, but from the stable conceptual ground of trusteeship drawn from Shiite jurisprudence.

This solution transcends the limitations of the agency, representation, and corporate organ doctrines. Where agency theory struggles to explain the universal binding of minority shareholders, the *Estimân* theory attributes the appointment of directors to the company's own legal person. Where representation and organ theories fail to justify the ramifications of a shareholder's death or incapacity, the *Estimân* theory points to the corporate entity's enduring role as principal and trustee. The alignment between legal practice and jurisprudential principles renders this model resilient to common critiques, further validating its superiority.

Keywords: Commercial Company, Joint-Stock Company, Company Directors, *Estimân* Theory.

تحلیل روابط ارکان شرکت‌های سهامی بر اساس نظریه استیمن

محمد امامی * دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران. (تویسنده مسئول)
m.emami@isu.ac.ir
محسن اسماعیلی * دانشیار، گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
esmaeili1344@ut.ac.ir

چکیده

علیرغم گذشت ده‌ها سال از تصویب قانون تجارت در ایران، هنوز شرکت‌های تجاری به واسطه عدم تکیه بر نهادهای فقهی دارای جایگاه حقوقی قابل اتکایی نشده‌اند. از جمله آثار ناشی از این نقیصه، فقدان تحلیل دقیق از روابط ارکان مختلف شرکت‌های تجاری با یکدیگر است. سؤال پژوهش حاضر از این قرار است که روابط ارکان مختلف شرکت‌های سهامی به‌عنوان مهم‌ترین قسم شرکت‌های تجاری با یکدیگر چگونه و بر چه بنیادی در فقه اسلامی و حقوق ایران قابل توجیه است؟ پندار نگارندگان این است که «قاعده استیمن» در فقه امامیه، موضعی است که برای این تحلیل باید به سراغ آن رفت. در پژوهش حاضر، ضمن بررسی نظریات گوناگون ارائه شده از قاعده استیمن، و بررسی اشکالات وارده بر آن‌ها، و با ذکر این مقدمه که شرکت‌های تجاری و مدنی دو نهاد متمایز و غیرقابل مقایسه می‌باشند، این برآیند حاصل گشت که در شرکت‌های سهامی، سهامداران با عقد یک قرارداد امانی و ابراز اعتماد به شخصیت حقوقی شرکت، وی را امین خود قرار می‌دهند و سپس شرکت، ارکان اداره خود را به‌عنوان امین خود بر می‌گزینند. این تحلیل از روابط شرکت‌های تجاری، به نظر متناسب‌ترین تحلیل در فقه و حقوق ایران و البته یک تحلیل راهگشا برای گشودن برخی گره‌های موجود در حقوق شرکت‌ها است، که می‌تواند برای اصلاحات قانونی، مدنظر قانون‌گذار قرار گیرد.

واژگان کلیدی: شرکت تجاری، شرکت سهامی، مدیران شرکت، قاعده استیمن.

مقدمه

تحلیل‌های ارائه‌شده از روابط ارکان مختلف شرکت‌های تجاری با یکدیگر افزون‌بر تشتت و علمی نبودن، همگی دارای یک ضعف مشترک هستند که آن هم عدم تکیه بر نظام مبنایی مشخص و عدم استناد به نهاد فقهی مشخص است. بازشناسی تئوری استیمان در راستای باز کردن این گره و برقراری ارتباط میان مبانی فقهی و حقوقی در این زمینه راهگشاست.

پرسش پژوهش: پرسش پژوهش حاضر این است که روابط ارکان مختلف شرکت‌های تجاری با یکدیگر چگونه و بر چه اساس در فقه و حقوق ایران توجیه‌پذیر است؟

روش پژوهش: روش پژوهش در این مقاله توصیفی-تحلیلی و ابزار آن فیش‌برداری است. در این پژوهش مدنظر است که با بهره بردن از منابع کتابخانه‌ای از جمله کتاب‌ها، مقالات معتبر، قوانین و مقررات مرتبط و نظرات فقهی و حقوقی در این حوزه، به تجزیه و تحلیل موضوع پرداخته شود.

چهارچوب پژوهش: در بدو ورود به این مبحث لازم است تلقی اشتباه در خصوص استئنا بودن شرکت‌های تجاری نسبت به قواعد حقوق مدنی و فقه از میان برداشته شود. در بخش‌های دوم و سوم به نظریات حقوق‌دانان در خصوص روابط مختلف ارکان شرکت‌های تجاری پرداخته خواهد شد تا خلأ نظریه‌پردازی در این خصوص آشکار شود. در قسمت‌های چهارم و پنجم ضمن ارائه مقدماتی در خصوص نظریه استیمان با تقریری نوین، به تحلیل روابط در شرکت‌های تجاری بر مبنای این نظریه پرداخته خواهد شد.

پیشینه پژوهش: بنا بر تتبع به عمل آمده، تحلیل روابط در شرکت‌های تجاری بر اساس نظریه استیمان، سابقه‌ای در پژوهش‌های صورت‌گرفته ندارد و تاکنون مطالبی در این خصوص به رشته تحریر درنیامده است حال آنکه رویکرد یادشده را می‌توان در پیچه‌ای برای حل معضلات حقوق تجارت در عرصه‌های مختلف دانست و از آن بهره جست.

دور از نظر نباشد که در زمان سامان‌دهی پژوهش حاضر، لایحه جدید تجارت که از سال ۱۳۸۴ در بین مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان در تردد بوده و همچنان جامه قانون به خود نپوشیده، مطمح نظر نگارندگان نبوده است. از این رو بنیاد اصلی پژوهش بر قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ و لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ و دکتترین حقوق تجارت خواهد بود.

گفتنی است در این پژوهش، شرکت‌های سهامی مورد مطالعه قرار می‌گیرند؛ البته نظریات

ارائه شده ممکن است در خصوص دیگر شرکت‌های تجاری نیز راهگشا باشد.

۱. مقایسه شرکت‌های تجاری و مدنی

به‌عنوان مقدمه لازم است به بحثی مبنایی در حقوق خصوصی با عنوان تمایزات شرکت‌های تجاری و مدنی پرداخته شود. تمایل حقوق‌دانان در این خصوص، تلقی شرکت‌های تجاری به‌عنوان استثنایی بر قواعد حقوق مدنی و البته فقه است. اختلاف اساتید در ارائه تعریف از شرکت‌های تجاری، پیچیدگی‌های قوانین این حوزه و البته شاید تطویل فرایند اصلاح این قانون می‌تواند نتیجه همین تلقی اشتباه باشد؛ زیرا استثنا کردن قواعد حقوق تجارت از قواعد فقهی، قانون‌گذار را از مبنای اولیه تقنین در ایران که مطابق اصل ۴ قانون اساسی موازین فقهی و اسلامی است، محروم می‌سازد و این فقدان مبنا در فرایند تقنین، کار را بسیار دشوار می‌کند.

گفتنی است به عقیده بیشتر حقوق‌دانان، حقوق تجارت شعبه‌ای از حقوق خصوصی است که بر برخی روابط تجاری و اقتصادی تجار و بنگاه‌های تجاری حاکمیت دارد؛ گرچه فعالیت‌های تجاری گاه تحت نظارت و گاه دخالت تشکیلات اداری و دولتی انجام می‌گیرد (اسکینی، ۱۳۹۵). افزون‌براین، قانون مدنی، قانونی عام یا قانون مادر است و در سکوت قانون تجارت قابل استناد است؛ ضمن اینکه در بسیاری از مواد قانون تجارت به مقررات قانون مدنی احاله شده است. این توضیحات برای تبیین این موضوع بیان شد که استفاده از قواعد عام حقوق مدنی و فقه در خصوص روابط تجاری با منع قانونی و حقوقی روبه‌رو نخواهد بود.

با تصویب نخستین قانون تجارت ایران یعنی قانون تجارت ۱۳۰۳-۱۳۰۴، نهادی نو با عنوان «شرکت تجاری» با ویژگی‌های متفاوت از «شرکت مدنی» تأسیس شد. حقوق‌دانان معتقدند قانون‌گذار سال ۱۳۰۳ و به‌تبع آن، سال ۱۳۴۷، در این پدیده نو ویژگی‌های خاصی لحاظ کرده است که آن را از شرکت مدنی و البته قواعد حقوق مدنی و فقه از جمله قواعد استیمن متمایز می‌کند (عیسایی تفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، صص. ۱۳۵-۱۴۴).

در واقع، در سال‌های پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، حقوق تجارت ایران به لحاظ اختلاف در منابع تا اندازه زیادی از فقه امامیه فاصله گرفت و و این فاصله تاکنون تا حدود زیادی حفظ شده است. تا جایی که فقهای محترم شورای نگهبان در تطبیق برخی مصوبات مجلس شورای اسلامی با موازین شرع اعلام کردند «ارجاع امر به قانون تجارت علی‌الاطلاق، اشکال شرعی دارد؛

زیرا این قانون شامل مواردی هم می‌شود که خلاف شرع است» (نظر شماره ۸۹/۳۰/۴۰۹۶۸ مورخ ۱۳۹۸/۱۰/۶ شورای نگهبان در خصوص ماده ۹۹ لایحه برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه). استفاده از لفظ «شرکت» در هر دو نهاد شرکت‌های تجاری و شرکت‌های مدنی، علمای حقوق را بر آن داشته است که به جست‌وجوی تمایزات میان این دو نوع شرکت بپردازند. مشاهده تمایزات در این خصوص منجر به این تصور غلط شده است که شرکت تجاری، شرکت و نهادی استثنایی خارج از قواعد مدنی و فقه است در حالی که این موضوع که شرکت تجاری اساساً «شرکت» مدنی به معنای اشاعه اموال نیست، نباید آن را از چتر فقه و حقوق مدنی خارج سازد و می‌توان در تحلیل آن از دیگر نهادهای فقهی مدد جست.

گفتنی است در زیر در مقام رد تمایزات میان شرکت‌های مدنی و تجاری نیستیم، بلکه بیان می‌شود که اساساً در شرکت تجاری، شرکت به معنای امتزاج اموال و اشاعه رخ نمی‌دهد؛ البته شرکت تجاری، نهادی تابع حقوق مدنی و فقه امامیه است و نباید مقایسه اشتباه آن با شرکت مدنی و فقهی آن را از چتر حقوق مدنی و فقه خارج کند. همان‌طور که در ادامه بیان خواهد شد، آنچه در شرکت‌های تجاری رخ می‌دهد، انعقاد قرارداد با موضوع امین قرار دادن شخصیت حقوقی شرکت است. سهام‌داران در این قرارداد در ازای سهم شدن در منافع و زیان‌های فعالیت‌های شرکت، سرمایه خود را به تملیک شرکت درمی‌آورند.

در زیر با بیان آنچه به‌عنوان تفاوت‌های شرکت‌های مدنی و تجاری گفته شده است، به این نتیجه خواهیم رسید که هر دو نهاد شرکت‌های تجاری و مدنی در عین اینکه دو نهاد کاملاً متمایز و مقایسه‌نشده هستند، باید ذیل قواعد کلی حقوق مدنی و فقه تحلیل شوند. این دو نهاد هر دو نتیجه قراردادهایی ذیل قواعد کلی حقوق مدنی از جمله قواعد استیمان هستند با این تفاوت که شرکت مدنی در قانون مدنی تحت عنوان قراردادی خاص و شرکت تجاری در قانون تجارت تحت قرارداد خاص دیگری تفریر شده‌اند.

الف. از بارزترین اختلافات یادشده میان شرکت مدنی و تجاری، پذیرش مسئولیت محدود برای شرکای برخی انواع شرکت‌های تجاری در مقابل مسئولیت نسبی شرکای شرکت مدنی است. در این خصوص باید دقت کرد که طرف حساب در شرکت‌های تجاری شخصیت حقوقی شرکت است نه شرکای شرکت؛ ضمن اینکه مسئولیت همه اشخاص از جمله اشخاص حقوقی در برابر ثالث اصولاً مسئولیتی نامحدود است (صفایی و قاسم‌زاده، ۱۳۹۵، صص. ۱۳-۱۸) و تحدید آن

نیازمند دلیل است. به بیان دیگر، مسئولیت شرکت تجاری (حتی شرکت دارای مسئولیت محدود) در مقابل اشخاص ثالث محدود به میزان خاصی نیست. به همین دلیل است که اگر شخص حقوقی شرکت در ادامه سودی به دست آورد و به دارایی‌اش افزوده شود، این سود متعلق به طلبکاران نیز خواهد بود (مواد ۲۱۵-۲۱۶ قانون تجارت و مواد ۲۳۷-۲۴۰ و ۲۲۵-۲۲۳ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت ۱۳۴۷). در واقع، این مسئولیت شرکا در مقابل بدهی‌های شرکت است که محدود است.

ب. پذیرش اداره شرکت‌های تجاری بر اساس «اکثریت آرا»ی حاضران در جلسه رسمی مجامع عمومی در مقابل اداره مال مشاع در شرکت مدنی بر اساس «اتفاق آرا»ی شرکا، تفاوت دیگری است که میان شرکت تجاری و مدنی بیان شده است. به عبارتی، در شرکت مدنی روابط شرکا تابع قصد مشترک و قرارداد میان آن‌هاست، اما در شرکت تجاری، هدف اکثریت بر حقوق افراد حکومت دارد. در این مورد نیز تمایز میان شرکت تجاری و مدنی ناشی از عدم تحلیل درست شخصیت حقوقی شرکت است. در شرکت‌های تجاری تنها یک تصمیم‌گیرنده وجود دارد و آن شخصیت حقوقی شرکت است. این شخص حقوقی برای تصمیم‌گیری مطابق اساسنامه خود به اکثریت آرای مجمع عمومی رجوع و آن را اراده می‌کند.

ج. شناسایی شخصیت حقوقی برای شرکت‌های تجاری در حالی که شرکت مدنی شخصیت حقوقی ندارد. ماده ۵۸۳ قانون تجارت همه شرکت‌های هفت‌گانه قانون تجارت را دارای شخصیت حقوقی دانسته است.

در خصوص شخصیت حقوقی شرکت، برخی اساتید ضمن استناد به ماده ۵۷۶ قانون مدنی که بیان داشته است «طرز اداره کردن اموال مشترک تابع شرایط مقرره بین شرکا خواهد بود»، به‌گونه‌ای مدعی وجود نوعی شخصیت حقوقی در شرکت‌های مدنی نیز هستند؛ زیرا در شرکت مدنی شرکا می‌توانند ضمن تنظیم قراردادی میان خود، طرز اداره اموال مشترک را مشخص کنند. این قرارداد مشابه اساسنامه و شرکت‌نامه‌ای است که در شرکت‌های تجاری تنظیم می‌شود؛ زیرا اساسنامه در شرکت‌های تجاری، قراردادی است حاوی تفاهم بین شرکا برای ایجاد شرکت و چگونگی اداره آن؛ ضمن اینکه در بعضی کشورهای اسلامی شخصیت حقوقی شرکت‌های مدنی پذیرفته شده است (صفر، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۷). فارغ از پذیرش یا عدم پذیرش این مطالب باید

گفت، حقیقی یا حقوقی بودن تمایزی در چگونگی مواجهه و حقوق و تکالیف شخص ایجاد نمی‌کند. در همین نوشتار به بررسی ابعاد شخصیت حقوقی خواهیم پرداخت.

د. برخی احکام شکلی شرکت‌های تجاری مانند لزوم اعلان اساسنامه شرکت و ثبت آن، تشکیلات بازرسی، نقل و انتقال سهام، ورشکستگی شرکت و بسیاری موارد دیگر از وجوه تمایز شرکت‌های تجاری و مدنی بیان شده است. این قواعد کاملاً شکلی است و قانون‌گذار و شرکا، آن‌ها را برای جلوگیری از تضییع حقوق شرکت و شرکا وضع کرده‌اند؛ چنان‌که همین دو نهاد این اختیار را دارند که تشریفات خاصی را در شرکت مدنی لحاظ کنند.

ه. تمایز دیگری که میان شرکت تجاری و مدنی بیان شده، این است که آورده سهام‌داران در شرکت تجاری تغییر ماهیت می‌دهد و به محض تشکیل شرکت در دارایی شخص حقوقی قرار می‌گیرد و تا زمان تصفیه، وثیقه تعهدات شرکت تلقی می‌شود در حالی‌که در شرکت مدنی سهم‌الشرکه هر شریک در مالکیت وی باقی می‌ماند؛ گرچه تصرف مادی هر شریک در مال مشاع منوط به اذن همه شرکاست. همان‌طور که بیان شد، شرکت تجاری انعقاد یک قرارداد با موضوع امین قرار دادن شرکت تجاری است. سهام‌داران در این قرارداد در ازای سهم شدن در منافع و زیان‌های فعالیت‌های شرکت، سرمایه خود را به تملیک شرکت درمی‌آورند. با این نگاه، استفاده از الفاظی مانند شرکا و سهم نیز از باب تسامح بوده و مالک اصلی سرمایه تنها و تنها شخص حقوقی شرکت است.

مطالب بالا از آن‌رو حائز اهمیت است که در ادامه مباحث لازم است برخی پیش‌فرض‌های حقوقی غلط در راستای ارائه تحلیل صحیح کنار گذاشته شود.

۲. جایگاه حقوقی سهام‌داران در شرکت‌های تجاری بر مبنای نظریه استیمنان

در مقام تحلیل رابطه شرکای تجاری با شرکت، مباحث اندکی توسط حقوق‌دانان مطرح شده است که به نظر، آن‌ها نیز پرسش اصلی را بی‌پاسخ رها کرده‌اند و از این‌روست که فقدان یک نظریه جامع در این خصوص به شدت احساس می‌شود.

کاتوزیان در این خصوص می‌نویسد «تحولات زندگی کنونی، حقوقی به وجود آورده است که ماهیت آن با هیچ‌یک از حقوق عینی و دینی قابل انطباق نیست. حقی که سهام‌داران در شرکت‌های تجاری دارند، طبیعت خاصی دارد که با ساختمان هیچ‌یک از این دو حق [عینی و دینی] یکسان

نیست. بدون تردید آنان حق عینی بر اموال شرکت ندارند؛ زیرا اموال متعلق به شخصیت حقوقی است و بنا بر فرض، این شخصیت وجود ممتاز و مستقل دارد، اما طلبکار شرکت نیز به حساب نمی‌آید...» (کاتوزیان، ۱۳۹۱ الف، ص. ۲۱).

وی در جای دیگر بیان می‌دارد «این حق، حق خاصی است که شرکت در برابر مالک سرمایه (شخصیت حقوقی) دارد؛ یعنی در اثر تشکیل شرکت، حق عینی شرکا بر سرمایه تبدیل به حق خاصی می‌شود که موضوع آن پول مربوط به منافع سالیانه است» (کاتوزیان، ۱۳۹۱ ب، ص. ۲۷۵). بدین ترتیب، حقی که شریکان در شرکت تجاری دارند، دارای ماهیتی مختلط از حقوق بر اموال و اشخاص است (کاتوزیان، ۱۳۹۱ ب، ص. ۲۱).

قائلان به این نظر این‌طور استدلال می‌کنند که به همین دلیل است که رابطه حقوقی سهام‌دار که نوعی طلبکار شرکت است با رابطه حقوقی طلبکار شرکت با شرکت تجاری که برای مثال بابت خرید اوراق مشارکت از شرکت یا فروش کالا به شرکت یا اعطای تسهیلات به شرکت، از شرکت طلب دارد، متفاوت است. سهام‌دار سهم مشخصی از سود را می‌برد و پس از انحلال شرکت نیز سهمی از باقی‌مانده اموال را می‌برد در حالی که طلبکار شرکت، اصل طلب و خسارات خود را فارغ از میزان سود و زیان شرکت خواهد برد.

اصرار بر خاص بودن روابط حقوقی سهام‌داران و شرکت توسط حقوق‌دانان ناشی از عدم تحلیل درست این رابطه حقوقی است. رابطه حقوقی میان سهام‌داران و شرکت، قراردادی با موضوع امین قرار دادن شرکت تجاری است. از جمله مفاد قرارداد مزبور این است که سهام‌دار متعهد می‌شود در ازای سهم شدن در منافع فعالیت‌های شرکت، سرمایه خود را به تملیک شرکت درآورد. در واقع، حق عینی سهام‌دار بر سرمایه به نوع خاصی از حق تبدیل نمی‌شود، بلکه به‌طور کلی از بین می‌رود و در ازای آن از منافع فعالیت اقتصادی شرکت بهره‌مند می‌شود. در ادامه، این رابطه را در چهارچوب نظریه «مدیران به‌عنوان امین شرکت» بررسی خواهیم کرد.

۳. جایگاه حقوقی مدیران و کارکنان در شرکت‌های تجاری بر مبنای نظریه استیمن

مدیران شرکت اشخاصی هستند که از سوی سهام‌داران یا شرکا برای دوره زمانی معینی به‌منظور اداره شرکت تعیین می‌شوند. قانون تجارت ایران، اداره امور شرکت‌های تجاری را بر عهده مدیر (در شرکت‌های غیرسهامی) یا مدیران (ماده ۱۰۷ لایحه اصلاحی قانون تجارت در خصوص

شرکت‌های سهامی) منتخب مجامع عمومی یا شرکا قرار داده است. لازم است بیان شود در خصوص کارکنان (از جمله مدیران عامل، بازرسان، کارمندان اداری و...) نظریات مشابهی بیان شده است که بررسی رابطه حقوقی مدیران، ما را از دیگر تحلیل‌ها بی‌نیاز می‌سازد. تحلیل رابطه حقوقی مدیران با شرکت و سهام‌داران بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا در تعیین حدود اختیارات و مسئولیت‌های مدیران، نوع این رابطه حقوقی اثرگذار است. در زیر به بیان و تحلیل نظریات مطروح خواهیم پرداخت.

۱.۳. نظریه وکالت

باسابقه‌ترین نظریه در این حوزه، وکالت مدیران است که در شرکت‌ها در قالب وکالت از شرکا و وکالت از شرکت مطرح می‌شود.

۱.۱.۳. وکالت مدیران از ناحیه سهام‌داران

ماده ۵۱ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ مقرر می‌دارد «مسئولیت مدیر شرکت در مقابل شرکا همان مسئولیتی است که وکیل در مقابل موکل دارد». برخی از جمله کاشانی با تکیه بر این ماده معتقدند مدیران شرکت‌های تجاری وکیل شرکا و سهام‌داران هستند (کاشانی، ۱۳۶۵، ص. ۳۲). ایرادات مختلفی به این نظریه وارد است از جمله اینکه ۱. مدیران را اکثریت اعضا انتخاب می‌کنند و آنان نماینده اقلیت نیستند (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۶۶). ۲. وکالت باید در موضوعی داده شود که خود موکل بتواند آن را به جا آورد در حالی که هیچ‌یک از شرکا نمی‌توانند موضوع شرکت‌های تجاری را انجام دهند (صقری، ۱۳۴۳، ص. ۸۳). ۳. وکالت جزو عقود جایز است (مواد ۶۷۸، ۶۷۹ و ۹۵۴ قانون مدنی) که موکل و وکیل می‌توانند هر وقت بخواهند عقد را فسخ کنند. افزون‌براین، حدوث یکی از اسباب حجر یا فوت موجب انفساخ وکالت می‌شود. هیچ‌کدام از این دو در شرکت‌های تجاری صادق نیست.

۲.۱.۳. وکالت مدیران از ناحیه شرکت

این نظریه، مدیران شرکت تجاری را وکیل منتخب شرکت می‌داند؛ با این توضیح که شخصیت حقوقی شرکت از افراد تشکیل‌دهنده خود مجزا است. از این رو مدیر شرکت به نام شرکت معامله می‌کند و نه به نام شرکا. صقری (۱۳۴۳، ص. ۱۸۴) و اسکینی (۱۳۹۲، ص. ۱۸۶) از جمله افرادی

هستند که این نظر را برگزیده‌اند.

ایراداتی توسط حقوق‌دانان به این نظر وارد شده است، از جمله:

۱. وضع حقوقی مدیر با وکیل شرکت تجاری تفاوت دارد؛ زیرا در وکالت دو اراده اثرگذار است در حالی که در مورد شرکت تجاری، تنها اراده مدیران کارگزار است و همان است که اراده شخص حقوقی به شمار می‌رود. (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۶۶).

۲. وکالت با انقضای مدت از بین می‌رود در حالی که مطابق ماده ۱۳۶ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت ۱۳۴۷، «در صورت انقضای مدت مأموریت مدیران تا زمان انتخاب مدیران جدید، مدیران سابق همچنان مسئول امور شرکت و اداره آن خواهند بود» (عیسایي تفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص. ۱۵۵).

۳. ماده ۱۱۸ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت ۱۳۴۷ مقرر داشته است «جز درباره موضوعاتی که به موجب مقررات این قانون اخذ تصمیم و اقدام درباره آن‌ها در صلاحیت خاص مجامع عمومی است، مدیران شرکت دارای همه اختیارات لازم برای اداره امور شرکت هستند مشروط بر آنکه، تصمیمات و اقدامات آن‌ها در حدود موضوع شرکت باشد. محدود کردن اختیارات مدیران در اساسنامه یا به موجب تصمیمات مجامع عمومی فقط از لحاظ روابط بین مدیران و صاحبان سهام معتبر بوده و در مقابل اشخاص ثالث باطل و کان‌لم‌یکن است». افزون‌براین، ماده ۱۳۵ همان قانون عنوان می‌دارد «همه اعمال و اقدامات مدیران و مدیرعامل شرکت در مقابل اشخاص ثالث نافذ و معتبر است و نمی‌توان به عذر عدم اجرای تشریفات مربوط به طرز انتخاب آن‌ها، اعمال و اقدامات آنان را غیرمعتبر دانست». این مواد دقیقاً برخلاف مقررات مربوط به وکالت موضوع ماده ۶۷۴ قانون مدنی است که بیان می‌دارد «موکل باید تمام تعهداتی را که وکیل در حدود وکالت خود کرده است، انجام دهد. در مورد آنچه در خارج از حدود وکالت انجام داده شده است، موکل هیچ‌گونه تعهد نخواهد داشت مگر اینکه اعمال فضولی وکیل را صراحتاً یا ضمناً اجازه کند».

۴. چه کسی مدیران را به‌عنوان وکیل انتخاب می‌کند؟ لازمه توکیل وجود شخصی است با اراده سالم و کامل قانونی که این موضوع در شرکت‌های تجاری بدون در نظر گرفتن مدیران محقق نیست. در واقع، بدون مدیران شخص حقوقی موجود نیست که اراده‌ای برای انتخاب وکیل

داشته باشد (پاسبان و نیک‌نژاد، ۱۳۹۰، ص. ۱۹).

۵. موضوع وکالت تنها اعمال حقوقی است و اعمال مادی که در بسیاری از موارد توسط مدیران شرکت انجام می‌شود، خارج از وکالت است (کاشانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۹۴).

۲.۳. نظریه نمایندگی قانونی مدیران شرکت

برخی دیگر برای دوری از اشکالات نظریه وکالت و به پیروی از حقوق انگلستان، مدیران شرکت را نماینده قانونی شرکت دانسته‌اند.

این نظریه نیز به‌رغم برطرف کردن برخی ایرادات، واجد مشکلاتی است از جمله ۱. در نمایندگی قانونی، نماینده به حکم قانون یا توسط دادگاه صالح تعیین می‌شود نه توسط اصیل (شرکت تجاری) (عیسایی تفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص. ۱۵۹). ۲. در نمایندگی قانونی، اصیل و نماینده وی دارای دو شخصیت مجزا و قابل تفکیک هستند درحالی‌که شخص حقوقی شرکت و رکن مدیریت آن یک شخصیت است (این اشکال توسط قائلان به نظریه رکن بودن مدیران ارائه شده است). ۳. چنانچه نماینده قانونی خارج از حدود اختیارات خود اقدامی کند و به این واسطه موجب ورود ضرر به دیگری شود، مسئول جبران خسارت خواهد بود و هیچ مسئولیتی در خصوص اصیل متصور نیست. این در حالی است که در شرکت‌های تجاری، اقدامات مدیران و معاملات آنان با اشخاص ثالث (در صورت رعایت حدود موضوع شرکت و صلاحیت مجامع عمومی) موجب ایجاد تعهد برای شرکت می‌شود و توافق خلاف این موضوع نیز در مقابل اشخاص ثالث قابل استناد نخواهد بود (عیسایی تفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص. ۱۶۰). ۴. ماده ۱۰۷ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت ۱۳۴۷ بیان می‌دارد «شرکت سهامی به وسیله هیئت‌مدیره‌ای که از بین صاحبان سهام انتخاب شده است و کلاً یا بعضاً قابل عزل هستند، اداره خواهد شد...». این در حالی است که عزل نماینده قانونی بر عهده دادگاه است.

۳.۳. نظریه مدیران به‌عنوان کارگران شرکت

این ایده که طرف‌داری در حقوق ایران ندارد، بیان می‌دارد که مدیران کارگران و مستخدمان شرکت هستند. این نظر نیز با مبانی حقوق خصوصی و حقوق کار سازگار نیست و ایراداتی دارد از جمله: ۱. کارفرما می‌تواند با استناد به اینکه تمام احتیاطات لازم را به کار برده و مقررات این حوزه را رعایت کرده است، خود را از مسئولیت بری سازد. در مقابل، شخص حقوقی تحت هیچ

شرایطی چنین امکانی در مقابل اشخاص ثالث ندارد.

۲. به موجب ماده ۵۸ قانون اداره امور ورشکستگی مصوب ۱۳۱۸، طلب کارگران جزو دیون ممتاز است در حالی که در قانون و رویه قضایی ایران چنین نیست (عیسایی تفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص. ۱۶۱).

۳. عقد کار از عقود لازم است، اما مدیران شرکت تجاری قابل عزل هستند (پاسبان و نیک‌نژاد، ۱۳۹۰، ص. ۲۶).

۴.۳. نظریه رکن بودن مدیران

کاتوزیان که از قائلان به نظریه رکن بودن مدیران در شرکت است، بیان می‌دارد «سازمان تصمیم‌گیرنده یا مدیر، جزو ساختمان و سازمان شخص حقوقی است. اندام یا عضوی است که به وسیله آن اراده شخص حقوقی اعلام می‌شود... به بیان دیگر، بین اراده شخص حقوقی و تصمیم سازمان مدیریت آن وحدت وجود دارد» (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۶۸).

به نظر می‌رسد این نظر که از حقوق آلمان اقتباس شده است، با حقوق ایران سازگار نیست و اشکالاتی به این شرح به آن وارد است.

۱. به موجب ماده ۱۰۷ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت ۱۳۴۷، مدیران شرکت تجاری قابل عزل توسط مجمع عمومی شرکت هستند. این در حالی است که با تعبیری که علمای حقوق به کار برده‌اند، وقتی مدیر شرکت را رکنی از ارکان شرکت تلقی کنیم، «بین اراده شخص حقوقی و تصمیم سازمان مدیریت آن وحدت وجود دارد» و فرض عزل قابل تصور نیست.

۲. مهم‌ترین ایراد این نظریه این است که نظریه رکن بودن مدیران شرکت تجاری تنها به تحلیل ساختاری در شرکت‌های تجاری می‌پردازد و همچنان این پرسش بدون پاسخ می‌ماند که مدیر شرکت بر فرض پذیرش رکن بودن آن چه رابطه حقوقی با شخصیت حقوقی شرکت، سهام‌داران و اشخاص ثالث دارد؟ رابطه این رکن شرکت تجاری با بقیه ارکان چیست؟

۳. استدلالی که طرف‌داران این نظریه در این خصوص به آن متمسک شده‌اند، استفاده از لفظ «مقامات» در ماده ۵۸۹ قانون تجارت است که بر فرض اینکه بپذیریم به معنای «نمایندگان» نمی‌تواند باشد، قطعاً نمی‌تواند بر «رکن بودن» مدیران نیز دلالت کند.

۴. مهم‌تر از هر چیز این است که خود قائلان این نظریه نیز اذعان دارند که این نظریه جنبه نظری و تحلیلی دارد و بر آن آثاری مترتب است که با استناد به قوانین جاری قابل استنتاج نیست (عیسایی تفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص. ۱۶۷).

۵. طرف‌داران این نظر معتقدند مدیران در مقابل اشخاص ثالث به‌عنوان رکنی از ارکان شرکت تلقی می‌شوند، اما در روابط داخلی با شرکت، ارتباط آن‌ها تابع رابطه نمایندگی است که مجامع عمومی به آن‌ها اعطا می‌کنند. این تحلیل دوگانه خود نشانه ضعف نظریه رکن بودن مدیران است.

۵.۳. نظریه مدیران به‌عنوان امین شرکت (نظر مختار)

ایرادات اساسی به نظریات چهارگانه مزبور نشان می‌دهد نیاز به نظریه‌ای جامع و کارگشا در این خصوص همچنان پابرجاست. این تشنگی آرا ناشی از عدم پرداختن قانون تجارت به این موضوع مهم است و به نظر می‌رسد نیاز به بازگو کردن این اصل نیست که در موارد سکوت قانون تجارت به‌عنوان قانون خاص، رجوع به قانون عام ملاک عمل خواهد بود. در ادامه بیان خواهد شد که مدیران تنها امنای شرکت تجاری هستند که با انعقاد عقد امانی با شرکت برگزیده می‌شوند. تحلیل و مبانی این نظریه در ادامه بیان خواهد شد.

۴. تحلیل روابط با استفاده از نظریه استیमान

استفاده از نظریه استیمان برای تحلیل روابط در شرکت‌های تجاری نیازمند بازتعریف برخی مفاهیم در نظریه استیمان خواهد بود. بازنگریستن به این مفهوم در ارائه تحلیلی دقیق در این خصوص راهگشا خواهد بود.

۱.۴. تعاریف

پیش از هر چیز نیاز است به‌عنوان مقدمه به تعاریف یکسانی از برخی ارکان این نظریه دست بیابیم تا در جریان استدلال در این خصوص، وجه اشتراک‌هایی ایجاد کنیم.

۱.۱.۴. شخصیت حقوقی

در فقه امامیه اصطلاح «شخصیت حقوقی» به کار نرفته است، اما می‌توان با بیان معیارها و مصادیق معینی، میان برخی مفاهیم فقهی و این عنوان ارتباط ایجاد کرد و اعتبار این مفهوم در فقه

را نتیجه گرفت. از جمله این مفاهیم، «اهلیت تملک» و «ذمه» است که فقها برای برخی موضوعات مانند «جهات»، «عناوین عامه» و «اموال» آن‌ها را قائل شده‌اند حال آنکه این مصادیق انسان نیستند.

اهلیت تملک: در فقه امامیه برای اثبات وجود اشخاص حقوقی به موضوعاتی که از نظر شرعی صلاحیت تملک دارند از جمله دولت (منصب امامت و رهبری)، امت (مسلمانان)، وقف و جهات عامه (مدرسه‌ها و مساجد) اشاره شده است. افزون‌براین، در این خصوص این‌گونه استدلال شده است که همان‌گونه که نفس مالکیت اعتباری است، مالک و مملوک آن هم می‌تواند اعتباری یعنی «شخص حقوقی» باشد مانند مالکیت دولت (منصب امامت) نسبت به انفال (صفار، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۷). ملاک و ضابطه اصلی و مهم برای اثبات شخصیت حقوقی به‌عنوان موضوعی از موضوعات غیرانسانی، همانا اهلیت تملک (تمتع) و صلاحیت مالک شدن آن موضوع است؛ زیرا شخصیت حقوقی در اشخاص حقوقی، نقش اهلیت مدنی را در اشخاص حقیقی ایفا می‌کند.

بنابراین، چنانچه اثبات کنیم فلان موضوع از نظر فقه، اهلیت تملک حقوق را دارد و می‌تواند مالک حقوق (حق مالکیت یا سایر حقوق) شود، در واقع ثابت کرده‌ایم که آن موضوع از نظر فقه اسلامی دارای شخصیت حقوقی است و مصداقی از اشخاص حقوقی شمرده می‌شود (صفار، ۱۳۹۰، ص. ۵۹).

ذمه: در موارد متعددی از عبارات فقیهان مشاهده می‌شود که برای موضوعات غیرانسانی ذمه در نظر گرفته و آن را مسئول دانسته‌اند از جمله در خصوص وقف بیان شده است که می‌توان برای آن ذمه اعتبار کرد و مالی را بر عهده آن گذاشت (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۳ق، ج ۶، ص. ۳۹۹). همچنین، در خصوص میت که اگر جنایتی بر آن واقع شود دیه آن به خود میت تعلق می‌گیرد و ورثه سهمی از آن ندارند (بحرالعلوم، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص. ۹۱)؛ ضمن اینکه در این خصوص به عدم ردع شارع از اعتبار عقلا نسبت به شخصیت حقوقی، عمومات و اطلاقات شرعی، قاعده تفویض، عدم تزییع حق آحاد، اختلال نظام و... استدلال شده است (امین، ۱۴۰۰، ص. ۶).

گفتنی است در موارد متعدد از مصوبات مجلس شورای اسلامی، شخصیت حقوقی مستقل و شخص حقوقی پذیرفته شده است و فقهای شورای نگهبان عدم مغایرت این موارد را با احکام

اسلام اعلام کرده‌اند.^۱ از این رو در حقوق اسلام برخی مصادیق اعتباری یافت می‌شود که به اعتبار مالکیت یا صاحب ذمه بودن می‌توان شخصیت حقوقی برای آنان فرض کرد و از آن به «شخص حقوقی» نام برد. با این توضیحات، اعتبار کردن شخصیت حقوقی برای شرکت تجاری مغایرتی با احکام اسلامی ندارد و پذیرفته شده است.

در میان تعاریف متعدد ارائه شده برای شخصیت حقوقی، به نظر تعریف عیسایی نفرشی منطبق‌ترین تعریف با مبانی اسلامی و حقوقی است که بیان می‌دارد «شخصیت حقوقی که مفهومی است اعتباری، عبارت است از کیفیتی که قانون‌گذار برای گروهی از افراد یا برای مال یا حقوق خاصی (از منافع عمومی یا خصوصی) برای یک هدف معین می‌شناسد تا موضوع حقوق و تکالیف قرار گیرد» (عیسایی نفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص. ۹۸)؛ گرچه به نظر می‌رسد بهتر بود به جای واژه «کیفیت» از لفظ «وضعیت» استفاده می‌شد.

گفتنی است شخص حقوقی افزون بر اهلیت تمتع، اهلیت استیفا نیز داراست از جمله اینکه همان‌طور که بعد توضیح داده خواهد شد، شخصیت حقوقی می‌تواند مدیران را به‌عنوان امنای خود برگزیند؛ گرچه در انتخاب مدیران مطابق اساسنامه خود معمولاً مطابق نظر اکثریت سهام‌داران تصمیم‌گیری می‌کند. گواه این نظر، مفاد ماده ۵۸۸ قانون تجارت است که شخص حقوقی را دارای همه حقوق و تکالیف افراد حقیقی می‌داند.

۲.۱.۴.۴ اذن

اذن در لغت به معنای علم، رخصت و اباحه، استماع و فرمان آمده است (زیبیدی، بی‌تا، ج ۹، ص. ۱۱۹؛ ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۱۳، ص. ۱۳؛ جوهری فارابی، ۱۴۰۷، ق، ص. ۲۰۶۸).

در تعریف اذن میان فقها و حقوق‌دانان اتفاق‌نظری وجود ندارد. مرحوم مراغی اذن را این‌گونه تعریف کرده است که «رخصت در تصرف از سوی مالک یا شخصی که به منزله مالک است» (حسینی مراغی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص. ۵۰۶). مرحوم محقق اصفهانی در کتاب حاشیه مکاسب نیز اذن

۱. اصل ۹۶ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: «تشخیص عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی با احکام اسلام با اکثریت فقهای شورای نگهبان و تشخیص عدم تعارض آن‌ها با قانون اساسی بر عهده اکثریت همه اعضای شورای نگهبان است.»

را رفع مانع و ترخیص یا اعلام رضایت درونی تلقی کرده است (اصفهانی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص. ۱۳۱). از میان حقوق دانان نیز جعفری لنگرودی اذن را «اعلام رضای مالک یا نماینده قانونی او یا رضای کسی که قانون برای رضای او اثری قائل شده است، برای انجام دادن یک عمل حقوقی اعم از عقود و ایقاع و اعم از تصرفات انتفاعی یا استعمالی» تعریف کرده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۷، ص. ۷). بدین ترتیب، اذن، ایقاع است و این نظر به طور صریح یا ضمنی مورد پذیرش بسیاری از فقیهان و حقوق دانان قرار گرفته است (خوانساری، ۱۳۶۴، ج ۳، ص. ۴۷۶؛ نجفی، ۱۳۹۷، ج ۲۷، ص. ۱۵۶). از اساتید حقوق نیز محقق داماد در تعریف خود از اذن، به ایقاعی و انشایی بودن ماهیت آن توجه داشته‌اند (محقق داماد و همکاران، ۱۳۹۷، ج ۱، ص. ۲۰۴).

بنا بر تتبع به عمل آمده از میان تعاریف مختلف، تعریف اسماعیلی و امرایی در مقاله‌ای با عنوان «بازتعریف قاعده اذن و آثار ناشی از آن»، تعریفی جامع و مانع است. این تعریف عنوان داشته است «اذن عبارت است از اعلام رضا و انشای قصد مرجع صالح قانونی برای اعطای جواز انجام یا ترک یک فعل به شخص یا اشخاص معین یا نامعینی که پیش از آن مجاز به انجام یا ترک آن فعل نبوده‌اند» (اسماعیلی و امرایی، ۱۳۹۸، ص. ۱۳).

در این تعریف عناصری وجود دارد که در ادامه این پژوهش راهگشا خواهد بود.

۱. برخلاف نظر برخی، ماهیت اذن صرف اخبار نیست، بلکه از مقوله انشاست و این انشا نیاز به ابراز و اعلام دارد تا بتواند مورد اثر حقوقی باشد. با توجه به این تعریف، اذن به نوعی انشا و ابراز اعتماد شخصی به شخص دیگر است.
۲. مرجع صلاحیت دار قانونی اعم از دادگاه، اشخاص حقیقی یا حقوقی است. نتیجه اینکه اشخاص حقوقی می‌توانند اذن یا مأذون واقع شوند.
۳. عدم استفاده از لفظ «مالک» در تعریف یادشده بیان‌کننده آن است که موضوع اذن تنها مال نیست و اعم از مال و غیر از آن است.
۴. شخص مأذون می‌تواند واحد یا متعدد باشد. افزون‌براین، نکته‌ای که شاید در این تعریف مغفول مانده، این است که اذن نیز می‌تواند واحد یا متعدد باشد. بدین معنا که در یک رابطه مشخص تعدادی از افراد به شخص یا اشخاصی اذن انجام فعل یا ترک فعلی دهند.

۳.۱.۴. تعریف رابطه امانی و عنصر سازنده آن

در لغت کسی را که دارای صفت امانت‌داری است و به او اعتماد می‌شود، امین نامند (ابن منظور، ۱۴۰۵ق، ج ۱۳، ص. ۲۲۲). در معنای اصطلاحی امانت، برخی معتقدند امین همان مأذون است (عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۸۳). در مقابل، برخی معتقدند افزون بر اذن باید عناصر دیگری را نیز در اذن لحاظ کرد. اذنی امانت‌ساز است که به واسطه آن نفعی به امین نرسد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ص. ۴۸۶). برخی امین را شخصی می‌دانند که واقعاً عرف او را امین بدانند و مورد اطمینان باشد (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ص. ۱۳).

جمع‌بندی اینکه، برخی برای امانی شدن ید افزون بر وجود اذن، مفقود بودن عوض را نیز لازم دانسته‌اند و استیمان را استثنایی بر قاعده ضمان ید تلقی کرده‌اند (محقق داماد، ۱۳۹۷، ص. ۹۱) و رابطه امانت و اذن را عموم و خصوص مطلق می‌دانند. این گروه در مواجهه به ید امانی مستأجر توجیحات دل‌چسبی ارائه نمی‌دهند. در مقابل، گروهی رابطه اذن و امانت را تساوی می‌دانند و قاعده استیمان را مستقل تحلیل می‌کنند. این گروه نیز در توجیه مواردی چون آخذ بالسوم به مشکل خورده‌اند (ملائکه پور شوشتری، ۱۳۹۹، ص. ۲۲).

با همه این اوصاف، به نظر نمی‌توان گفت اذن به تنهایی برای ایجاد استیمان کافی است؛ زیرا موارد نقضی مانند قابض بالسوم یا مقبوض به عقد فاسد وجود دارد که به رغم وجود اذن، مشهور، حکم به ضمان متصرف داده‌اند. باید گفت رابطه امانی زمانی ایجاد می‌شود که در تعریف مزبور از اذن، آذن دیگری را در حیطه‌ای خاص «قائم مقام خود» قرار می‌دهد و به صرف ایجاد جواز انجام دادن کار یا ترک آن اکتفا نمی‌کند (اسماعیلی و کربلایی پازکی، ۱۳۹۸). در واقع، آذن به‌عنوان مرجع صلاحیت‌دار، دیگری را نسبت به برخی حقوق خود به‌جای خود می‌گمارد و با این کار قاعدتاً مأذون که حالا در این رابطه جای آذن نشسته است، مجاز به انجام دادن یا ترک برخی افعال می‌شود. برای مثال، در نهاد وکالت، موکل دیگری را در برخی امور وکیل و قائم‌مقام خود می‌کند و رابطه امانی ایجاد می‌شود. در قیمومیت، شارع به‌عنوان مقام صالح، پدر یا جد پدری را قائم‌مقام خود قرار می‌دهد تا تصرفات وی در خصوص صغیر مشمول تصرفات امانی شود.

در واقع، در تحلیل اذن‌های امانت‌ساز باید از ظواهر و اوضاع و احوال اذن متوجه این موضوع شویم که مرجع صالح قانونی، دیگری را قائم‌مقام خود نسبت به مال یا غیر آن قرار داده است. با همین تعریف از استیمان می‌توان استثنائات مأذون غیرامین را نیز توجیه کرد. برای مثال، آخذ

بالمسوم در ضمن اذن تنها متعهد می‌شود یا کالا را مسترد دارد یا ثمن و عوض آن را. ازاین‌رو وی قائم‌مقام مالک نسبت مال نیست. همین‌طور ضمان مشتری نسبت به مقبوض به عقد فاسد به این خاطر است که فروشنده با لحاظ این نکته که مالک عوض می‌شود، به مشتری اذن در تصرف در مال خود می‌دهد و هرگز او را قائم‌مقام خود نسبت به مال قرار نمی‌دهد. در خصوص دیگر موارد نیز همین رابطه موجود است.

حسب توضیحات بالا باید گفت رابطه استیمن و اذن، عموم و خصوص مطلق است. بدین معنا که هر اذنی امانت‌ساز نیست، ولی هر امانتی متضمن نوع خاصی از اذن و آن «عبارت است از اعلام رضا و انشای قصد مرجع صالح قانونی برای قائم‌مقام کردن شخص یا اشخاص معین یا نامعینی نسبت به برخی حقوق خود و در نتیجه، ایجاد جواز انجام دادن یا ترک یک فعل یا مجموعه‌ای از افعال به آن‌ها که پیش از آن مجاز به انجام دادن یا ترک آن فعل نبوده‌اند».

۴.۱.۴. شرط وثاقت و عدالت

«عدالت» دارای بار معنایی بازدارندگی و عبارت دیگری از نظارت درونی است. عادل کسی است که گناه کبیره نکند و بر گناه صغیره اصرار نرزد. در مقابل، فاسق کسی است که ابایی از ارتکاب حرام و ترک واجب ندارد. «وثاقت» به معنای محکم، قابل اعتماد، آرامش‌آفرین و «امانت» دانسته شده است (حاضری، ۱۴۰۲).

در بحث ولایت، برخی فقیهان شایستگی اخلاقی در معنای کامل آن یعنی عدالت را در ثبوت و دوام در خصوص پدر و جد پدری شرط دانسته‌اند؛ با این توضیح که اعطای امانت به شخص فاسق به معنای مسلط کردن آن‌ها بر اموال کسانی است که قدرت دفاع از خود را ندارند و این از حکمت شارع محال است که فاسق را امین قرار دهد (مصطفوی، ۱۴۲۱ق، ص. ۸۷)؛ البته مشهور فقیهان به واسطه مصالح عمومی جامعه و فرزندان محجور، ولایت پدر یا جد پدری را به وجود صفاتی مانند عدالت منوط ندانسته‌اند (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۲۲، ص. ۱۰۲).

به نظر می‌رسد عدالت در امین شرط نیست؛ زیرا منطق حقوقی ایجاب می‌کند اذن کافی باشد و نیازی به احراز عدالت توسط امانت‌گذار نباشد. افراد به واسطه قاعده تسلیط مختارند اموال خود را به هرکس که صلاح می‌دانند، اجاره دهند و منطق حقوقی ایجاب می‌کند به تصمیم مالک احترام گذاشته شود. افزون‌براین، مصلحت اجتماعی نیز همین اقتضا را دارد؛ زیرا در صورت سخت‌گیری

در این خصوص، ارتباطات اجتماعی مختل خواهد شد. پس قطعاً عدالت در امین شرط نخواهد بود، اما در خصوص شرطیت وثاقت با توجه به تعاریف ارائه شده، برخی امین را کسی دانسته‌اند که تنها نزد صاحب مال مورد اطمینان باشد و نزد او مؤتمن به شمار آید. برخی دیگر نیز امین را کسی می‌دانند که واقعاً در عرف او را امین بدانند و در اعطای مال به او و مراقبت از مال مورد اطمینان باشد (لطفی، ۱۳۷۸، ص. ۲۶). به هر صورت، قدر متیقن، گفته نخست است که امین را کسی می‌داند که از حیث اخلاقی قرار گرفتن مال در اختیار وی منجر به خیانت او نسبت به مال نشود.

به هر حال، اصولاً امانت‌گذار حسب حکم عقل و شرع کسی را به عنوان امین خود برمی‌گزیند که متصف به صفت امانت‌داری و وثاقت و از حیث اخلاقی مورد اطمینان وی باشد؛ البته باز هم نمی‌توان گفت که وثاقت در امین شرط است و در خصوص امنای غیر موثق حکم به بطلان امانت داد.

نکته قابل توجه اینکه، وثاقت برای انعقاد عقود امانی شرط نیست، اما اثبات خیانت مانع خواهد بود و منجر به تبدیل ید امانی امین به ید ضمانی خواهد شد؛ البته همان‌طور که عرفاً و به حکم عقل اتفاق می‌افتد، شایسته است امانت‌گذار در انتخاب امین خود نهایت دقت را از حیث شایستگی‌های اخلاقی و وثاقت وی بکند (اسماعیلی، ۱۴۰۱).

در همین خصوص، شورای نگهبان در نظرات فقهی خود در موارد متعدد، عدم درج شرط وثاقت و امانت برای مدیران در رده‌های مختلف را خلاف شرع اعلام کرده است. از جمله این مرجع، در خصوص اساسنامه پست‌بانک مصوب هیئت وزیران بیان داشته است «از جهت عدم ذکر شرط اسلام و ایمان برای مدیرعامل و از جهت عدم ذکر شرط وثاقت و امانت برای افرادی که اختیارات به آن‌ها تفویض یا توکیل می‌شود، خلاف شرع شناخته شد»^۱. همچنین، شورای نگهبان در بررسی فقهی طرح سامان‌دهی بازار زمین، مسکن و اجاره‌بها عنوان داشته است «در تبصره ۸، اطلاق عدم پیش‌بینی شروط "وثاقت و امانت" در مورد بعضی از اعضای کمیسیون ماده ۵ (نمایندگان خارج از دستگاه‌ها)، خلاف شرع شناخته شد»^۲.

۱. نظرات فقهی شورای نگهبان در خصوص اساسنامه پست‌بانک مصوب ۱۴۰۲/۲/۲۷ هیئت وزیران.

۲. نظرات فقهی شورای نگهبان در خصوص طرح سامان‌دهی بازار زمین، مسکن و اجاره‌بها مصوب ۱۴۰۲/۵/۲۳ مجلس شورای اسلامی.

۵.۱.۴. حصر یا عدم حصر روابط امانی

حقوق دانان به تبع برداشت‌های مختلف از ماده ۶۳۱ قانون مدنی، به دو دسته تقسیم شده‌اند. برخی معتقد به حصر عقود امانی در مصادیق ۱۲ گانه یادشده در قانون مزبور و برخی معتقد به عدم حصر این عقود شده‌اند.

یگانه مستند قائلان به حصر عقود امانی، برداشتی خاص از مفهوم مخالف عبارت «مقررات این قانون او را نسبت به آن مال امین قرار داده باشد»، در ماده ۶۳۱ قانون مدنی است (شهیدی، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۸). افزون‌براینکه این مفهوم شرایط لازم برای حجیت را ندارد، برخی معتقدند این ماده دلالت بر عدم حصر دارد (اسماعیلی، ۱۳۹۹)؛ ضمن اینکه همان‌طور که بیان شد، عنصر اصلی در امانت، اعلام رضایت و ابراز اعتماد (اذن) شخص به دیگری برای تصرف در حقوق او به‌عنوان قائم‌مقام وی است و ضرورتی ندارد این رضایت در قالب‌های معینی ابراز شود. همچنین، ادله شرعی نیز در این خصوص عمومیت دارد (اسماعیلی، ۱۳۹۹).

بنابراین، عقود امانی منحصر در قالب‌های مشخص در قانون نیست و هر شخصی می‌تواند با ابراز اعتماد (اذن) به دیگری و در هر قالبی، وی را قائم‌مقام خود قرار دهد و رابطه‌ای امانی را شکل دهد. با این تحلیل، به این پرسش که «درست است که مدیران امین هستند، اما به‌واسطه کدام عقد امانی» نیز این‌گونه پاسخ داده می‌شود که «مدیران امین هستند به‌واسطه ابراز اعتماد شرکت. امین بودن خود وصف مستقلی از اشخاص است و نیاز نیست در قالب عقود معین ایجاد شود».

۵. استیمن و شرکت‌های تجاری

حسب آنچه گذشت، مفهوم اعتباری شخصیت حقوقی به معنای وضعیتی که قانون‌گذار و شارع برای گروهی از افراد یا برای مال یا حقوق خاصی برای یک هدف مشخص اعتبار می‌کند تا موضوع حقوق و تکالیف قرار گیرد، در حقوق اسلامی و البته به تبع آن، حقوق ایران، پذیرفته شده است. قاعدتاً در خصوص اینکه تولد این شخصیت حقوقی بسته به نوع آن چگونه صورت می‌پذیرد نیز قانون‌گذار تصمیم می‌گیرد.

قانون‌گذار همان‌طور که به پدیده حقوقی اعتبار می‌بخشد، می‌تواند برای ادامه حیات و درنهایت، زوال آن نیز مقرر کرده‌گذاری کند. برای مثال، شخصیت حقوقی تحت عنوان شرکت سهامی خاص با ثبت آن‌ها در مرجع ثبت شرکت‌ها تشکیل می‌شود (ماده ۲۰ لایحه قانونی اصلاح قسمتی

از قانون تجارت مصوب (۱۳۴۷) و با اعلام ختم عملیات تصفیه توسط مدیران تصفیه و حذف نام شرکت از دفتر ثبت شرکت‌ها حیاتش به پایان می‌رسد (ماده ۲۲۷ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷). همچنین، ماده ۶ لایحه اصلاحی، تشریفات تشکیل شرکت سهامی عام را بیان می‌دارد؛ با این توضیح که مؤسسان شرکت تجاری اقدام به ایجاد شخصیت حقوقی تحت عناوین مشخص قانون تجارت و فرایندهای تعریف‌شده قانون‌گذار می‌کنند. پس از طی فرایندهای مربوط قانونی توسط مؤسسان، قانون‌گذار این پدیده را شناسایی می‌کند و شخصیت حقوقی شرکت تجاری خلق می‌شود. ویژگی‌های شخصیتی شرکت از جمله نام شرکت، موضوع شرکت، مواقع و ترتیب دعوت مجامع عمومی، حد نصاب لازم برای تشکیل مجامع، تعداد مدیران، طرز انتخاب، مدت مأموریت، وظایف و حدود اختیارات آن‌ها و حتی چگونگی تغییر اساسنامه در اساسنامه شرکت به‌عنوان شناسنامه آن تصریح می‌شود.

سپس مؤسسان شرکت تجاری با امضای طرح اساسنامه موضوع ماده ۸ و دیگر سهام‌داران با امضای ورقه تعهد سهم موضوع ماده ۱۴ لایحه اصلاحی، به شخصیت حقوقی شرکت ابراز اعتماد می‌کنند تا به‌عنوان قائم‌مقام و امین آنان اقدام به فعالیت تجاری موضوع اساسنامه کند؛ فرایندی که پیش‌تر تحت عنوان استیمان تشریح شد. همچنین، بیان شد که عقود امانی منحصر در عقود مصرح قانون مدنی نیستند و هر شخصی (اعم از حقیقی یا حقوقی) می‌تواند با ابراز اعتماد (اذن) به دیگری (اعم از حقیقی یا حقوقی)، وی را نسبت به برخی حقوق خود قائم‌مقام خود قرار دهد و رابطه‌ای امانی را شکل دهد. از جمله مفاد این رابطه امانی این است که سهام‌دار متعهد می‌شود در ازای سهم شدن در منافع فعالیت‌های شرکت، سرمایه خود را به تملیک شرکت درآورد.

در واقع، سهام‌داران با مطالعه اساسنامه مشابه آنچه در خصوص امانای حقیقی رخ می‌دهد، از شخصیت شرکت شناخت می‌یابند و او را امین خود قرار می‌دهند. ماده ۱۵ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ در این خصوص مقرر می‌دارد که «امضای ورقه تعهد سهم به‌خودی‌خود مستلزم قبول اساسنامه شرکت و تصمیمات مجامع عمومی صاحبان سهام است». اقدامات این‌چنینی سهام‌داران و مؤسسان، همان ابراز اعتماد مدنظر به‌عنوان عنصر اصلی تشکیل رابطه امانی است.

در نهایت، شخصیت حقوقی شرکت با استعانت از اراده‌ای که چهارچوب آن در اساسنامه شرکت و قانون مشخص می‌شود، اقدام به تعیین امانای خود برای مدیریت شرکت می‌کند. برای مثال،

شرکت‌های سهامی اقدام به تعیین مدیران به‌عنوان قائم‌مقام و امین خود در اداره همه امور شرکت به‌جز آنچه در صلاحیت مجامع است (ماده ۱۱۸ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷)، مجمع عمومی عادی به‌عنوان قائم‌مقام و امین خود در نصب و عزل مدیران و بازرسان (ماده ۱۰۸ و بند ۳ ماده ۷۴ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷)، رسیدگی به ترازنامه (ماده ۸۹ لایحه) و اتخاذ تصمیم درباره سود سهام (مواد ۹۰ و ۲۴۰ لایحه) و مجمع عمومی فوق‌العاده به‌عنوان قائم‌مقام و امین خود برای تغییر در سرمایه شرکت (ماده ۸۳ لایحه)، ترتیب دادن سهام ممتاز (ماده ۴۲ لایحه)، تبدیل نوع شرکت (ماده ۲۷۸ لایحه) و... می‌کند.

بدین ترتیب، شرکت تجاری امین سهام‌داران خود و ارکان شرکت امین شخص حقوقی شرکت خواهد بود. به همین ترتیب، کارمندان و مدیران عامل نیز امین مدیران خواهند بود. با قرائنی که بیان شد، استیمنان در روابط میان شرکت و ارکان به‌صورت امانت مالکانه تلقی می‌شود؛ زیرا شرکت تجاری مستند به مالکیت خود نسبت به سرمایه شرکت، ارکان شرکت تجاری را امنای خود در موضوع شرکت قرار می‌دهد.

نتیجه‌گیری

پس از بیان مقدمات و اصل مدعا و نظریه استیمنان در شرکت‌های تجاری، لازم است جمع‌بندی ادله و نکات در این خصوص بیان شود.

۱. با توجه به آنچه درباره ایرادات اساسی وارد به نظریات مطروح در خصوص رابطه مدیران، سهام‌داران و به‌طورکلی، رابطه ارکان شرکت تجاری با شخص حقوقی آن بیان شد، نیاز به نظریه جامع و مانع در این خصوص احساس می‌شود. خلأ به‌وجودآمده به فقدان مبنای مشخص و قابل اتکا در این باره برمی‌گردد.

۲. قائلان به نظریه‌های وکالت مدیران از سهام‌داران یا شرکت، نظریه نمایندگی قانونی و حتی نظریه رکن بودن مدیران، همگی بر سر یک مطلب اتفاق نظر دارند و آن امین بودن مدیران است. کاتوزیان در توجیه ماده ۵۱ (منسوخ)^۱ قانون تجارت ۱۳۱۱ می‌نویسد «اشاره به این

۱. ماده ۵۱: «مسئولیت مدیر شرکت در مقابل شرکا همان مسئولیتی است که وکیل در مقابل موکل دارد».

نکته است که با او به‌سان امین رفتار خواهد شد و از این رو در حکم وکیل است» (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۶۶). تفرشی نیز معتقد است «مسئولیت هیئت‌مدیره در مقابل شرکت، مسئولیت وکیل در مقابل موکل است» (عیسایی تفرشی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص. ۱۴۹). اختلاف نظریه مطروح با دیگران تنها بر سر فرایند امین شدن مدیران است و نه امین بودن یا نبودن آن‌ها. از این رو در اینجا باید گفت فارغ از پذیرش هریک از نظرات مطروح در خصوص روابط مختلف میان اعضای شرکت تجاری، آنچه مسلم است و با رجوع به قواعد عام قانون مدنی و فقه امامیه در موضع سکوت قانون تجارت به دست می‌آید، امین بودن مدیران، مجمع عمومی و بازرسان نسبت به شرکت و امین بودن شرکت نسبت به سهام‌داران و مؤسسان است و بنا بر هر تحلیلی، قواعد امانت جاری است.

۳. بنا بر تتبع و تأمل صورت‌گرفته، هیچ‌یک از ایرادات وارد به دیگر نظریات، به نظریه استیمن در این خصوص وارد نیست و این نظریه به‌خوبی همه روابط را توجیه می‌کند از جمله: الف. در خصوص نقد بیان‌شده به نظریه وکالت مبنی بر اینکه مدیران توسط اکثریت اعضا انتخاب می‌شوند و نماینده اقلیت نیستند (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۶۶)، باید گفت در نظریه استیمن مدیران منتخب اکثریت نیستند، بلکه منتخب شخص حقوقی شرکت‌اند؛ اگرچه شرکت در انتخاب خود به نظر اکثریت مجمع عمومی رجوع می‌کند.

به بیان دیگر، در شرکت‌های تجاری انتخاب مدیران یا دیگر ارکان، منحصراً توسط شخص حقوقی شرکت صورت می‌پذیرد و سهام‌داران در این خصوص اراده‌ای ندارند؛ البته که شخص حقوقی مطابق اساسنامه خود، نظر اکثریت مجمع عمومی را اراده می‌کند. استفاده از نظریه استیمن در تفسیر روابط در شرکت‌های تجاری، تنها طریقی است که در پاسخ‌گویی به چنین پرسش‌هایی موفق خواهد بود.

ب. در مورد نقد وارد به نظریه وکالت مبنی بر اینکه چرا به فوت و حجر یکی از سهام‌داران مدیر معزول نمی‌شود، به‌خوبی مشخص است که امانت‌گذار در این رابطه شخص حقوقی است و نه سهام‌داران. از این رو با ورشکستگی شخص حقوقی و محجور شدن وی، مدیران معزول می‌شوند و نه فوت و حجر سهام‌داران.

ج. ایرادات مربوط به نظریه نمایندگی قانونی مانند خروج نماینده از حدود اختیارات و قابل عزل نبودن نماینده، با توجه به افتراق مبنایی آن با نظریه استیمن، به‌طور کلی قابل طرح نیست. به

این معنا که در نمایندگی قانونی، شخصی از جانب قانون به این سمت گماشته می‌شود در حالی که در نظریه استیمن شخص حقوقی شرکت با اراده خود ارکان خود را به‌عنوان امین برمی‌گزیند.

د. نظریه استیمن از ایرادات وارد به نظریه رکن بودن نیز مبراست و آثار مترتب بر آن به‌عنوان تئوری نشئت‌گرفته از فقه به‌خوبی با استناد به قوانین جاری قابل استنتاج است از جمله اینکه مستنبط از مواد ۱۴۴ و ۱۵۴ لایحه اصلاحی، بازرس شرکت سهامی امین شرکت تلقی شده است. ماده ۱۴۴ مزبور مقرر داشته است «مجمع عمومی عادی در هر موقع می‌تواند بازرس یا بازرسان را عزل کند به شرط آنکه جانشین آن‌ها را نیز انتخاب کند». افزون‌براین، ماده ۱۵۴ عنوان کرده است «بازرس یا بازرسان در مقابل شرکت و اشخاص ثالث نسبت به تخلفاتی که در انجام وظایف خود مرتکب می‌شوند، طبق قواعد عمومی مربوط به مسئولیت مدنی، مسئول جبران خسارات وارده خواهند بود».

به نظر می‌رسد هیچ نظریه دیگری نمی‌تواند روابط میان ارکان مختلف شرکت‌های تجاری را به این زیبایی توجیه کند. اهلیت تمتع و استیفا و اراده شرکت تجاری در قالب همین برگزیدن و ابراز اعتماد به امنای متعدد ظهور و بروز می‌یابد. جایی که شرکت، مدیران منتخب اکثریت اعضای مجمع عمومی عادی را به‌عنوان امنای خود در اداره شرکت برمی‌گزیند؛ بازرسانی که توسط مجمع عمومی به‌عنوان امین شرکت برگزیده می‌شوند و بر فرایندهای مختلف آن نظارت می‌کنند.

پیشنهادها

بنا بر مراتب فوق، پیشنهادهایی به شرح زیر برای برطرف شدن برخی نواقص و ایرادات مطروح در قوانین ارائه می‌شود.

۱. لازم است در اصلاح قوانین تجاری، رابطه ارکان شرکت تجاری با یکدیگر و اشخاص ثالث به‌روشنی تبیین شود. بررسی‌های صورت‌گرفته در این پژوهش نشان می‌دهد استفاده از تئوری استیمن در این خصوص بسیار راهگشاست و مقررات کنونی قانون تجارت نیز بر این مبنا توجیه‌پذیر است.

۲. در جریان تعیین حدود مسئولیت افراد در شرکت‌های تجاری، ادبیات حقوقی استیمن مشتمل بر عدم ضمان، آثار تعدی و تفریط، رعایت غبطه و... با ظرایفی که بیان شد، بسیار دقیق است.

استمداد از تئوری استیمن، نقطه‌ای بهینه در حدود و ثغور مسئولیت در شرکت‌های تجاری به وجود خواهد آورد.

۳. در بازار تجاری امروز، اراده مؤسسان و سهام‌داران در چگونگی مدیریت شرکت تجاری ظهور و بروز کم‌رنگی دارد؛ موضوعی که به واسطه استفاده از فرم‌های از پیش تعیین شده و عدم تسلط به دانش حقوقی مغفول مانده است در حالی که این امکان وجود دارد که سهام‌داران و مؤسسان به گونه‌ای جور قانون‌گذار را بکشند و با درج شروطی مانند اخذ تضمین، الزام به افشای منافع، فرایند‌گزینش اعتقادی و اخلاقی، منع اشتغال هم‌زمان افراد و اعلام داریبی در اساسنامه از چنین اختیاراتی برای حفظ منافع خود استفاده کنند. لازم است این مورد ضمن تصریح در قانون، در رویه اجرایی شرکت‌ها نیز مورد توجه قرار گیرد.

۴. بنا بر مراتب فوق، پیشنهادهایی برای اصلاح قوانین به شرح زیر برای برطرف شدن نواقص و ایرادات مطروح ارائه می‌شود.

- جای خالی تعریف شخصیت حقوقی در میان تعاریف قانونی ما همواره محسوس و چالش‌برانگیز بوده است. در این خصوص پیشنهاد می‌شود متن زیر به‌عنوان تعریف شخصیت حقوقی در اصلاحات قانون تجارت در نظر گرفته شود: «شخصیت حقوقی به‌عنوان مفهومی اعتباری، وضعیتی است که قانون‌گذار برای گروهی از افراد یا برای مال یا حقوق خاصی (از منافع عمومی یا خصوصی) برای یک هدف معین می‌شناسد تا موضوع حقوق و تکالیف قرار گیرد».

- با توجه به آنچه در خصوص صلاحیت اخلاقی و وثاقت مدیران و دیگر ارکان شرکت تجاری به‌عنوان امین شرکت بیان شد، به نظر می‌آید وجود آیین‌نامه‌ای در خصوص احراز صلاحیت اخلاقی و شغلی ارکان شرکت‌ها دست‌کم در شرکت‌های سهامی عام و شرکت‌های بزرگ ضروری است. مشابه چنین اقدامی در خصوص شرکت‌های دولتی یا تحت نظارت دولت در آیین‌نامه‌ای با عنوان «آیین‌نامه احراز صلاحیت مدیران عامل و اعضای هیئت‌مدیره، هیئت عامل و همچنین، افرادی که به نمایندگی صاحب سهم دولت در شرکت‌ها یا سایر اشخاص حقوقی مصرح در جزء ۱ بند ۱ تبصره ۲ ماده واحده قانون بودجه ۱۴۰۰ کل کشور به‌عنوان عضو هیئت‌مدیره در شرکت‌ها معرفی می‌شوند موضوع جزء ۵ بند ۱ تبصره ۲ ماده واحده قانون یادشده مصوب ۲۲/۱۰/۱۴۰۰ هیئت وزیران» و نیز «دستورالعمل اجرایی نحوه انتخاب و

تحلیل روابط ارکان شرکت‌های سهامی بر اساس نظریه استیمنان | محمد امامی و محسن اسماعیلی
پژوهش‌های حقوق اسلامی ۱۳۹۷

انتصاب مدیران حرفه‌ای مصوب ۱۳۹۵ با اصلاحات و الحاقات بعدی» صورت پذیرفته که البته در این مقررات نیز آن‌چنان‌که باید به عوامل اخلاقی توجه نشده است.

منابع

- ۱) ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۰۵ق). لسان العرب (جلد ۱۳). قم: نشر ادب حوزه.
- ۲) اسکینی، ربیعا (۱۳۹۲). حقوق تجارت: شرکت‌های تجاری؛ شرکت‌های سهامی عام و خاص (جلد ۲). تهران: سمت.
- ۳) اسکینی، ربیعا (۱۳۹۵). جزوه درس تجارت ۱. قم: دانشگاه مفید.
- ۴) اسماعیلی، محسن (۱۳۹۹). الگوهای عقد امانی؛ حصر یا عدم حصر (تحلیل و تفسیری نوین از ماده ۶۳۱ قانون مدنی). مجله حقوقی دادگستری، شماره ۱۱۰. doi: 10.22106/ijl.2019.78109.1869
- ۵) اسماعیلی، محسن (۱۴۰۱). جزوه درس مدنی ۱۰. تهران: دانشکده حقوق دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۶) اسماعیلی، محسن و امرایی، علی (۱۳۹۸). بازتعریف قاعده اذن و آثار ناشی از آن. دوفصلنامه آموزه‌های حقوقی گواه. سال ۵، شماره ۱. doi: 10.30497/leg.2019.2785
- ۷) اسماعیلی، محسن و کربلایی پازکی، محمد (۱۳۹۸). اعتبارسنجی مفهوم امین در فقه امامیه و حقوق ایران. دوفصلنامه علمی-تخصصی آموزه‌های حقوقی گواه، شماره ۱.
- ۸) اصفهانی، محمدحسین (۱۴۲۷ق). حاشیه کتاب المکاسب (جلد ۱). قم: ذوی‌القربی.
- ۹) امین، سیدعلیرضا (۱۴۰۰). درآمدی بر نظریه شخصیت حقوقی در فقه امامیه. دوفصلنامه تمدن حقوقی، دوره ۴، شماره ۹. doi: 10.22034/lc.2022.141396
- ۱۰) بجنوردی، سیدحسن (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهیه. قم: الهادی.
- ۱۱) بحر العلوم، سیدمحمد (۱۴۰۳ق). بلغة الفقیه (جلد ۴). چاپ ۴، تهران: مکتبه‌الصادق.
- ۱۲) پاسبان، محمدرضا و نیک‌نژاد، جواد (۱۳۹۰). جایگاه حقوقی مدیران در شرکت‌های سهامی. نشریه تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، شماره ۱۳.
- ۱۳) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۷). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
- ۱۴) جوهری فارابی، ابونصر اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج‌اللغة و صحاح العربیة. بیروت: دارالعلم للملایین.
- ۱۵) حاضری، محمدهادی (۱۴۰۲). شرط وکالت؛ عدالت یا وثاقت؟ با نظر به اجازات و مکاتبات امام خمینی. یرتال امام خمینی.
- ۱۶) حسینی مراغی، سیدمیر عبدالفتاح (۱۳۹۳). العناوین الفقهیة (عباس زراعت، مترجم) (جلد ۳). تهران: جنگل.
- ۱۷) حسینی مراغی، سیدمیر عبدالفتاح (۱۴۱۷ق). العناوین الفقهیة، قم: جامعه مدرسین.

- ۱۸) خوانساری، سیداحمد (۱۳۶۴). جامع المدارک فی شرح المختصر النافع (جلد ۳). قم: اسماعیلیان.
- ۱۹) زبیدی، محمدمرتضی (بی تا). تاج العروس من جواهر القاموس (جلد ۹). بیروت: مکتبه الحیاء.
- ۲۰) شورای نگهبان (۱۳۹۸). نظر شماره ۸۹/۳۰/۴۰۹۶۸ مورخ ۱۳۹۸/۱۰/۶ شورای نگهبان در خصوص ماده ۹۹ لایحه برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه.
- ۲۱) شورای نگهبان (۱۴۰۲ الف). نظرات فقهی شورای نگهبان در خصوص اساسنامه پست‌بانک مصوب ۱۴۰۲/۲/۲۷ هیئت وزیران.
- ۲۲) شورای نگهبان (۱۴۰۲ ب). نظرات فقهی شورای نگهبان در خصوص طرح سامان‌دهی بازار زمین، مسکن و اجاره‌بها مصوب ۱۴۰۲/۵/۲۳ مجلس شورای اسلامی.
- ۲۳) شهیدی، مهدی (۱۳۷۹). اصول قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.
- ۲۴) صفار، محمدجواد (۱۳۹۰). شخصیت حقوقی. تهران: بهنامی.
- ۲۵) صفایی، سیدحسین و قاسم‌زاده، سیدمرتضی (۱۳۹۵). حقوق مدنی اشخاص و محجورین. تهران: سمت.
- ۲۶) صقری، منصور (۱۳۴۳). حقوق تجارت. تهران: علمی.
- ۲۷) طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۲۳ق). العروة الوثقی (جلد ۶). قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ۲۸) عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام الی تنقیه شرایع الاسلام (جلدهای ۴ و ۵). قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- ۲۹) عیسایی تفرشی، محمد (۱۴۰۰). مباحثی تحلیلی از حقوق شرکت‌های تجاری (جلد ۱). تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ۳۰) کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱ الف). دوره مقدماتی حقوق مدنی؛ اموال و مالکیت. تهران: میزان.
- ۳۱) کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱ ب). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳۲) کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۲). حقوق مدنی؛ قواعد عمومی قراردادها (جلد ۲). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳۳) کاشانی، سیدمحمود (۱۳۶۵). شرکت مدنی. نشریه دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، دوره ۲، شماره ۲.
- ۳۴) کاشانی، سیدمحمود (۱۳۸۸). حقوق مدنی؛ قراردادها و ویژه. تهران: میزان.
- ۳۵) لطفی، اسدالله (۱۳۷۸). قاعده استیمن در سقوط ضمان. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- ۳۶) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۷). قواعد فقه (جلد ۱). تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

- ۳۷) محقق داماد، سیدمصطفی؛ قنواتی، جلیل؛ وحدتی شبیری، سیدحسن و عبدی‌پور، ابراهیم (۱۳۹۷). حقوق قراردادها در فقه امامیه (جلد ۱). تهران: سمت.
- ۳۸) مصطفوی، سیدمحمدکاظم (۱۴۲۱ق). القواعد. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۳۹) ملائکه‌پور شوشتری، سیدمحمدحسین (۱۳۹۹). تحلیل رابطه استیمان و ضمان علی‌البد بر مبنای اذن. پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۷، شماره ۳. doi: 10.22059/jorr.2020.299226.1008757
- ۴۰) نجفی، محمدحسین (۱۳۶۷). جواهرالکلام (جلدهای ۲۲ و ۲۸). تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
- ۴۱) نجفی، محمدحسین (۱۳۹۷). جواهرالکلام (جلدهای ۲ و ۲۷). قم: الجماعة المدرسین بقم‌المشرفه.

References

- 1) Ameli (Shahid Thani), Zayn al-Din ibn Ali (1413 AH/1992). Masalik al-Afham ila Tanqih Sharayi al-Islam (Vols. 4-5). Qom: al-Maarif al-Islamiyyah Institute [in Arabic].
- 2) Amin, Seyyed Alireza (1400 SH/2021). Daramadi bar Nazariyyeh-ye Shakhssiyyat-e Hoquqi dar Feqh-e Emamiyyeh [An Introduction to the Theory of Legal Personality in Imami Jurisprudence]. Dofaslnameh-ye Tamaddon-e Hoquqi [Biannual Journal of Legal Civilization], 4(9). doi:10.22034/lc.2022.141396 [in Persian].
- 3) Bahr al-Ulum, Seyyed Mohammad (1403 AH/1983). Bolghat al-Faqih (Vol. 4, 4th ed.). Tehran: Maktabat al-Sadiq [in Arabic].
- 4) Bojnordi, Seyyed Hasan (1419 AH/1998). al-Qawaid al-Feqhiyyah. Qom: al-Hadi [in Arabic].
- 5) Esfahani, Mohammad Hossein (1427 AH/2006). Hashiyat Kitab al-Makasib (Vol. 1). Qom: Zavi al-Qorba [in Arabic].
- 6) Eskini, Rabia (1392 SH/2013). Hoquq-e Tejarat: Sherkatha-ye Tejarati; Sherkatha-ye Sahami-ye Am va Khas [Commercial Law: Commercial Companies; Public and Private Joint-Stock Companies] (Vol. 2). Tehran: SAMT [in Persian].
- 7) Eskini, Rabia (1395 SH/2016). Jozveh-ye Dars-e Tejarat 1 [Trade Law 1 Course Notes]. Qom: Mofid University [in Persian].
- 8) Esmaili, Mohsen (1399 SH/2020). Olguha-ye Aqd-e Amani; Hasr ya Adam-e Hasr (Tahlil va Tafsiri Novin az Maddeh 631 Qanun-e Madani) [Patterns of Trust Contracts; Limitation or Non-Limitation (A New Analysis and Interpretation of Article 631 of the Civil Code)]. Majalleh-ye Hoquqi-ye Dadgostari [Justice Legal Journal], No. 110. doi:10.22106/jlj.2019.78109.1869 [in Persian].
- 9) Esmaili, Mohsen (1401 SH/2022). Jozveh-ye Dars-e Madani 10 [Civil Law 10 Course Notes]. Tehran: Faculty of Law, Imam Sadiq University [in Persian].
- 10) Esmaili, Mohsen, & Amraei, Ali (1398 SH/2019). Bazta'rif-e Qaedeh-ye Ezn va Asar-e Nashe az An [Redefining the Rule of Permission and Its Consequences]. Dofaslnameh-ye Amozehha-ye Hoquqi-ye Gavah [Gavah Biannual Journal of Legal Teachings], 5(1). doi:10.30497/leg.2019.2785 [in Persian].
- 11) Esmaili, Mohsen, & Karbalai Pazaki, Mohammad (1398 SH/2019). Etebarsanji-ye Mafhum-e Amin dar Feqh-e Emamiyyeh va Hoquq-e Iran [Validation of the Concept of Trustee in Imami Jurisprudence and Iranian Law]. Dofaslnameh-ye Elmi-Takhasosi-ye Amozehha-ye Hoquqi-ye Gavah [Gavah Specialized Scholarly Biannual Journal of Legal Teachings], No. 1 [in Persian].
- 12) Guardian Council (1398 SH/2019). Nazar-e Shomareh 40968/30/89 Moarakh 6/10/1398-ye Shora-ye Negahban dar Khosus-e Maddeh 99 Layeh-ye Barnameh-ye Panj-Saleh-ye Panjom-e Tosee [Opinion No. 40968/30/89 dated 6/10/1398 of the Guardian Council concerning Article 99 of the Bill of the Fifth Five-Year Development Plan] [in Persian].
- 13) Guardian Council (1402 SH/2023a). Nazar-e Feqhi-ye Shora-ye Negahban

- dar Khosus-e Asasnameh-ye Post Bank-e Mosavvab 27/2/1402 Heyat-e Veziran [Jurisprudential Opinions of the Guardian Council concerning the Statute of Post Bank approved on 27/2/1402 by the Council of Ministers] [in Persian].
- 14) Guardian Council (1402 SH/2023b). Nazarat-e Feqhi-ye Shora-ye Negahban dar Khosus-e Tarh-e Saman-dehi-ye Bazar-e Zamin, Maskan va Ejareh-baha Mosavvab 23/5/1402 Majles-e Shora-ye Eslami [Jurisprudential Opinions of the Guardian Council concerning the Bill on Organizing the Land, Housing, and Rent Market approved on 23/5/1402 by the Islamic Consultative Assembly] [in Persian].
 - 15) Hazeri, Mohammad Hadi (1402 SH/2023). Shart-e Vekalat; Edalat ya Vesaqat? Ba Nazar be Ejazat va Mokatebat-e Imam Khomeini [Condition of Agency; Justice or Trustworthiness? With Reference to Imam Khomeini's Permissions and Correspondence]. [n.p.]: Imam Khomeini Portal [in Persian].
 - 16) Hosseini Maraghi, Seyyed Mir Abd al-Fattah (1393 SH/2014). al-Anawin al-Feqhiyyah (A. Zeraat, Trans.) (Vol. 3). Tehran: Jangal [in Arabic].
 - 17) Hosseini Maraghi, Seyyed Mir Abd al-Fattah (1417 AH/1996). al-Anawin al-Feqhiyyah. Qom: Society of Seminary Teachers [in Arabic].
 - 18) Ibn Manzur, Mohammad ibn Makram (1405 AH/1985). Lisan al-Arab (Vol. 13). Qom: Adab-e Hozeh [in Arabic].
 - 19) Isaei Tafreshi, Mohammad (1400 SH/2021). Mabahesi Tahlili az Hoquq-e Sherkatha-ye Tejarati [Analytical Discussions on the Law of Commercial Companies] (Vol. 1). Tehran: Tarbiat Modares University [in Persian].
 - 20) Jafari Langroudi, Mohammad Jafar (1397 SH/2018). Terminolozhi-ye Hoquq [Legal Terminology]. Tehran: Ganj-e Danesh [in Persian].
 - 21) Jowhari Farabi, Abu Nasr Esmail ibn Hammad (1407 AH/1987). al-Sihah Taj al-Lughah wa Sihah al-Arabiyyah. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin [in Arabic].
 - 22) Kashani, Seyyed Mahmoud (1365 SH/1986). Sherkat-e Madani [Civil Partnership]. Nashriyeh-ye Daneshkadeh-ye Hoquq-e Daneshgah-e Shahid Beheshti [Journal of the Faculty of Law, Shahid Beheshti University], 2(2) [in Persian].
 - 23) Kashani, Seyyed Mahmoud (1388 SH/2009). Hoquq-e Madani; Gharardadha-ye Vizheh [Civil Law; Specific Contracts]. Tehran: Mizan [in Persian].
 - 24) Katouzian, Nasser (1391 SH/2012a). Dowreh-ye Moghaddamati-ye Hoquq-e Madani; Amval va Malekiyyat [Introductory Course in Civil Law; Property and Ownership]. Tehran: Mizan [in Persian].
 - 25) Katouzian, Nasser (1391 SH/2012b). Moghaddameh-ye Elm-e Hoquq va Motaleeh dar Nezam-e Hoquqi-ye Iran [Introduction to the Science of Law and Study in the Legal System of Iran]. Tehran: Entechar Joint Stock Company [in Persian].
 - 26) Katouzian, Nasser (1392 SH/2013). Hoquq-e Madani; Ghavaed-e Omumi-ye Gharardadha [Civil Law; General Rules of Contracts] (Vol. 2). Tehran: Entechar Joint Stock Company [in Persian].
 - 27) Khansari, Seyyed Ahmad (1364 SH/1985). Jame al-Madarik fi Sharh al-

- Mokhtasar al-Nafe [Comprehensive Perceptions in Commentary on al-Mukhtasar al-Nafi] (Vol. 3). Qom: Esmailiyan [in Persian].
- 28) Lotfi, Asadollah (1378 SH/1999). Qaedeh-ye Estiman dar Soqut-e Zeman [The Rule of Entrustment in the Extinction of Liability]. Majalleh-ye Daneshkadeh-ye Hoquq va Olum-e Siasi [Journal of the Faculty of Law and Political Science] [in Persian].
- 29) Malaekhepour Shoushtari, Seyyed Mohammad Hossein (1399 SH/2020). Tahlil-e Rabeteh-ye Estiman va Zeman Ala al-Yad bar Mabna-ye Ezn [Analysis of the Relationship Between Entrustment and Liability ala al-yad on the Basis of Permission]. Pazhuheshha-ye Feqhi [Jurisprudential Research], 17(3). doi:10.22059/jorr.2020.299226.1008757 [in Persian].
- 30) Mohaqeq Damad, Seyyed Mostafa (1397 SH/2018). Ghavaed-e Feqh [Jurisprudential Rules] (Vol. 1). Tehran: Markaz-e Nashr-e Olum-e Eslami [in Persian].
- 31) Mohaqeq Damad, Seyyed Mostafa, Ghanavati, Jalil, Vahdati Shobeiri, Seyyed Hasan, & Abdipour, Ebrahim (1397 SH/2018). Hoquq-e Gharardadha dar Feqh-e Emamiyyeh [Contract Law in Imami Jurisprudence] (Vol. 1). Tehran: SAMT [in Persian].
- 32) Mostafavi, Seyyed Mohammad Kazem (1421 AH/2000). al-Qawaid. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom Seminary [in Arabic].
- 33) Najafi, Mohammad Hossein (1367 SH/1988). Javaher al-Kalam (Vols. 22 & 28). Tehran: Dar al-Ketab al-Islamiyyah [in Arabic].
- 34) Najafi, Mohammad Hossein (1397 SH/2018). Javaher al-Kalam (Vols. 2 & 27). Qom: al-Jamaah al-Modarresin bi-Qom al-Mosharrarafah [in Arabic].
- 35) Pasban, Mohammad Reza, & Niknezhad, Javad (1390 SH/2011). Jaygah-e Hoquqi-ye Modiran dar Sherkatha-ye Sahami [The Legal Status of Directors in Joint-Stock Companies]. Nashriyeh-ye Tahqiqat-e Hoquqi-ye Tatbiqi-ye Iran va Beynolmelal [Journal of Iranian and International Comparative Legal Research], No. 13 [in Persian].
- 36) Safaei, Seyyed Hossein, & Ghasemzadeh, Seyyed Morteza (1395 SH/2016). Hoquq-e Madani-ye Ashkhas va Mahjurin [Civil Law of Persons and Incapacitated Persons]. Tehran: SAMT [in Persian].
- 37) Saffar, Mohammad Javad (1390 SH/2011). Shakhsiyyat-e Hoquqi [Legal Personality]. Tehran: Behnami [in Persian].
- 38) Saghri, Mansur (1343 SH/1964). Hoquq-e Tejarat [Commercial Law]. Tehran: Elmi [in Persian].
- 39) Shahidi, Mehdi (1379 SH/2000). Osul-e Gharardadha va Taahodat [Principles of Contracts and Obligations]. Tehran: Majd [in Persian].
- 40) Tabatabaei Yazdi, Seyyed Mohammad Kazem (1423 AH/2002). al-Urwat al-Wuthqa (Vol. 6). Qom: Institute for Islamic Publications [in Arabic].
- 41) Zobeidi, Mohammad Mortaza (n.d.). Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus (Vol. 9). Beirut: Maktabat al-Hayah [in Arabic].

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی